

УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ СОЦРЕАЛІЗМУ

Обґрунтовуючи актуальність свого дослідження, Валентина Хархун наголосила на тому, що сучасна західна гуманітаристика, яка розглядає соцреалізм як “ідеологічний проект сталінізму в царині естетики”, майже не звертає увагу на “інонаціональні проєкції соцреалізму”, зосереджуючись лише на матеріалі російської радянської літератури. “Ну й нехай собі не звертають, – подумав я, прочитавши таке в дисертації нашої авторки. – Важливо – принаймні, для початку, – щоб ми самі звертали на себе належну увагу, а потім уже й інших заінтригували своїми ідеями, концепціями, досліджуваним матеріалом”.

Адже що дивного в тому, що західна гуманітаристика цікавиться передусім російською літературою з її версією соцреалізму? Зарубіжна русистика має за плечима довгу традицію; за останні 20 років вона, до того ж, поповнилася дослідниками, які поїхали працювати за кордон із дипломами радянських вишів (наприклад, одесит, аспірант професора Василя Фащенка Євген Добренко, нині автор уже семи монографій про соцреалізм, на котрі охоче посилаються українські аспіранти й докторанти, зокрема й В. Хархун). Українська ж наукова діаспора зробила все, що могла, і нового припливу крові, здається, не має. Тому нічого іншого не залишається, як – явно затримавшись на старті! – самим братися за своє, щоби потім виходити на люди у всеозброєнні сучасних дослідницьких методик, з аргументами й фактами в руках, із такими інтерпретаціями, які б і ту саму західну гуманітаристику змусили визнати: “А таки й справді без вас світ не повний!” (Це так колись один із героїв А. Платонова здивовано-гордо констатував: “Без мене мир не полон”). Без вас – себто без вашої літератури й ваших інтерпретацій її історії.

Щоправда, в останні роки крига зрушилася: українська версія соцреалізму привертає все більше уваги дослідників, і то не тільки таких, як Т. Гундорова, а й тих, хто йде за нею вслід. У травні ц.р. захищалася докторська дисертація Ірини Захарчук про мілітарну парадигму літератури соцреалізму, тепер ось вийшла на захист свого докторського дослідження Валентина Хархун. І немає сумніву, що – далі буде. Про це свідчить досить широке аспірантське коло тих, хто предметом своїх студій обрав український соцреалізм.

Я, зрештою, розумію, чому вже на самому початку дисертації авторка активно апелює до “західної гуманітаристики”: там вона знайшла для себе методологічну опору. Там є той науковий досвід, без опанування якого годі братися за дослідження феномену української літератури 1930 – 1950-х рр., себто – сталінського періоду. Природно, що у списку використаних дисертанткою джерел величезна кількість англومовних видань (є й польськомовні та німецькомовні).

Один із центральних висновків В. Хархун полягає в тому, що соцреалізм був “спрямований на реалізацію базового ідеологічного завдання *імперсько-колонізаційного гатунку*”; покликаний витіснити альтернативні художні традиції та об’єднувати національні письменства в “радянську літературу”, він “символічно відтворював державницькі претензії радянської влади з інтеграції й уніфікації географічного простору та світоглядних начал (сім’я народів – “сім’я” літератур)”. Це слушний висновок, і навряд чи “західна гуманітаристика” (а тим паче її підрозділ – зарубіжна русистика) спроможна збагнути, відчувати всю повноту драми, що криється за цим формулюванням. Тому таким важливим виявляється пункт бачення явища соцреалізму з боку тих, кого підпорядковували й уніфікували.

Поворотною межею був великий сталінський перелом, коли паралельно з колективізацією сільського господарства відбулася й *колективізація літератури*. Віхами стали відома Постанова ЦК ВКП (б) про об'єднання літературних організацій (1932) і Перший з'їзд радянських письменників (1934). У дисертації немає спеціального розділу (чи підрозділу), де би з'ясовувалося питання про “дочірність” інонаціональних літератур за умов радянського тоталітаризму з його імперсько-колонізаційними претензіями, проте ця тема присутня тут у “розлитому” вигляді. І вона принципово важлива, недаремно ж у підсумковій частині В. Хархун узагальнює свої спостереження: “Матрицю літературного канону соцреалізму ґрунтує російська література, яка продукує “зразкові” форми та є еталоном. Інонаціональним літературам призначено, синхронізуючись, відтворювати російські зразки, саме тому апеляція до російського авторитету в радянському публіцистичному й науковому дискурсі була обов'язковим атрибутом. У такий спосіб формувався статус “дочірності” інонаціональних літератур, їхня вторинність і маргінальність”.

Тут мимоволі виникає логічне запитання: *а чи не означає все сказане, що соцреалізм узагалі був штучно привнесений в українську літературу збоку?* Навряд чи відповідь може бути ствердною. Адже теоретики соцреалізму шукали для себе опори в реалістичній парадигмі ХІХ ст. – і знаходили її, зокрема й в українській художній практиці. При цьому відомі постулати тенденційності, народності, соціальної педагогіки доводилися до абсурду, підпорядковуючись ідеологічним потребам партії. Тенденційність як свідомий вибір письменником своєї громадянської позиції ставала доктринальною партійністю, партійність оголошувалася вищим виявом народності, а соціальна педагогіка перетворювалася в обслуговування компартійної практики. Не слід скидати з рахунку й те, що серед багатьох українських письменників початку ХХ ст. вельми популярними були соціалістичні ідеї, а марксистське вчення дехто з них (В. Винниченко) трактував як універсальне, таке, що вимагає радикальної зміни в уявленнях про естетику. Таким чином, об'єктивно створювалися певні передумови для того, що згодом постане як *ґримаса соцреалізму*. Цілком солідаризуюся з думкою В. Хархун про те, що “було б помилковим розглядати соцреалізм винятково як імперський проект, який “нав'язали” ззовні колонізованим націям”: важливими були як зовнішні чинники, так і внутрішні.

Ще один істотний висновок дослідниці: “Література українського соцреалізму <...> є маргінальним проектом у тоталітарному структуруванні літературно-мистецького простору і цілком самодостатнім щодо естетичної репрезентації ідеологічного завдання”. *Маргінальним* – але й *цілком самодостатнім* водночас, – чи немає тут суперечності? Думаю, що немає. Адже доктрина доктриною, а все вирішується у сфері індивідуальної творчості, хоч як би тоталітарні обставини пригнічували особистість.

“Герої” дисертації – А. Головка, П. Тичина, М. Рильський, О. Корнійчук, О. Довженко і Ю. Яновський. Як на мене, найлегше авторці було з драматургією О. Корнійчука, найважче – із творчістю А. Головка. У мене навіть виникло запитання: *а що, зрештою, більше цікавило В. Хархун – художні тексти чи їх інтерпретація тими, хто вибудовував соцреалістичний канон?* У праці чимало уваги приділено саме інтерпретаціям; зрештою, науковець доходить висновку, що Головка-письменник швидко вичерпався, 1930-ті й наступні роки закріпачили його талант, тому нав'язаний автором роману “Бур'ян” статус *зачинателя українського соцреалізму* виявився “невдалим проектом”. Із цим усе зрозуміло, і заперечень немає. Проте не дуже виразною виглядає оцінка дослідницею власне художніх текстів А. Головка 1920-х років. Роман “Бур'ян” вона аналізує як соцреалістичний текст, а проте згодом, уже наприкінці праці

згадує про нього як про твір “художньо вдалий” і навіть “чужий соцреалістичному проекту”!

Суперечність – очевидна, і я звертаю на неї увагу тому, що інколи складається враження, ніби дисертантку цікавить передусім певна соцреалістична *матриця*, відбиток якої вона відшукує в текстах. Але ж індивідуальна творчість – складний динамічний процес, часом навіть божевільно складний! Особисто мені завжди жаль, коли дослідники віддають перевагу чорно-білим кольорам і таким же констатаціям. І – як приклад з *іншого* ряду – згадується Юрій Шевельов: він іще 1947 р. написав про “Голубий Дунай” О. Гончара так, що перед читачем постає драма таланту, затиснутого в лещата соцреалістичної схеми. У тій його давній статті надибуємо дуже суворі оцінки, проте критик помічав і талановито виписані сцени, жалкуючи, що радянські письменники “цілості створити не можуть”; схема, догма тримають їх у полоні, тож і залишається читачеві хіба що “виловлювати” в їхніх текстах яскраві фрагменти-острівці, котрих вочевидь недостатньо, щоб урятувати весь твір. Я читав дві докторські дисертації, у яких від “Прапорonoсців” не залишено живого місця, а все одно думки Ю. Шевельова мені цікавіші, бо в них – *складніша* правда, у них є драматургія і вболівання за талант, який не зміг до себе дорівнятися.

Ця згадка про Ю. Шевельова загалом принагідна, однак, читаючи працю В. Хархун, я, зізнаюся, час від часу ловив себе на думці, що дуже суттєвим сюжетом тут мала би бути історія внутрішньої “ломки” таких поетів, як П. Тичина і М. Рильський, себто боротьби таланту і накинutoї – але, зрештою, і прийнятої! – схеми. Адже як без вивчення подібної “драматургії” збагнути розкоріненість українського соцреалізму в 1930 – 1950-ті роки? Справа ж не тільки в атмосфері страху, що культивувалася в тоталітарному суспільстві. О. Білецький помічав ознаки *насильства поета над самим собою* в ліриці П. Тичини ще на самому початку 1920-х рр., коли про соцреалізм іще ніхто не думав, навіть Сталін. У творчій біографії М. Рильського задовго до ув’язнення в Лук’янівці й появи після того збірки “Знак терезів” (1932) був ще й рік 1923-й, прикметний прийняттям більшовизму як влади і як суспільної перспективи.

Або інший аспект: в українській літературі II пол. 1920-х – початку 1930-х рр. вельми відчутним був *духовний опір тоталітаризму*, що насувався (перелік творів міг би вийти довгим). І це теж важлива частина історії українського соцреалізму; без неї наші уявлення про драматичне входження літератури в соцреалізм були б неповними, однобічними.

(До речі, а як же все-таки з романом А. Головка “Бур’ян”? Це – соцреалізм? І яка ж, урешті-решт, естетична вартість цього твору, що його так активно намагалися вписати у відповідний літературний канон?).

Усі висловлені міркування й запитання природно виникають у процесі знайомства з дисертацією В. Хархун як продовження оприлюднених нею ідей та думок. Гадаю, що це свідчить про креативність праці, її полемічність і здатність “породжувати” нові дослідницькі сюжети. Зрештою, в завершальному розділі авторка вийшла на тему редукції соцреалістичного канону в умовах “загроженої” культури. Мова тут іде про послаблення ідеологічного тиску на радянську літературу під час Другої світової війни. А далі – про жданівщину повоєнних років. Фактаж начебто знайомий, однак прочитання його В. Хархун – свіже. Вона аргументовано інтерпретує три моделі війни – офіційну (драматургія О. Корнійчука), реабілітаційну (поема П. Тичини “Похорон друга”) та ревізійну (“Україна в огні” О. Довженка). А потім надзвичайно цікаво аналізує “два тексти” в романі Ю. Яновського “Жива вода”, показуючи те, про що я говорив, згадуючи Ю. Шевельова, – боротьбу таланту і схеми, у якій талант, зрештою, зазнає поразки. І, що важливо, В. Хархун помічає все те живе, що пробилось в цьому творі *всупереч* схемі.

Зрештою, так було й у “Вершниках”, де суб’єктивно Ю. Яновський утверджував догматичні класові істини (“рід розпадається, а клас стоїть”), об’єктивно ж зі сторінок роману поставала трагедія самознищення українського роду. Ось ця *єресь таланту* – надзвичайно вдячний сюжет для дослідника, і тому відповідні фрагменти дисертації, де йдеться про таку “єресь”, не можуть не викликати захвату.

Принциповою постає теза В. Хархун щодо *ідеології як релігії* в умовах сталінського СРСР. У трактаті В. Винниченка “Конкордизм” звертає на себе увагу характерне твердження: “Всі авторитарні, деспотичні, диктатурні політичні системи є безпосереднім породженням релігійного способу думання”. Написано це вже після війни, проте й на початку ХХ ст. найпрозорливіші помічали певні аналогії між соціалізмом і християнством. Наприклад, Леся Українка, чия драма “Руфін і Прісцилла” застерігала від *нової релігії*, яка вимагатиме підкорення індивідуальної волі. 1921 р. про таку віру писав М. Бердяєв. А згодом М. Куліш у “Народному Малахіїві” змальовує, як відбувалася заміна християнства соціалізмом у реальній практиці “соціалістичного будівництва”...

В. Хархун, поставивши перед собою завдання дослідити соцреалістичну картину світу (релігію, міф, онтологію), упоралася з ним дуже добре. З’ясувавши, що ключовою міфемою є “абсолют – герой”, вона оригінально прочитала літературну лєнініану, цей “автономний естетичний проект”, який упродовж 1920 – 1950-х рр. зазнав суттєвих видозмін (“рання лєнініана формує культ Лєніна як тоталітарного “абсолюту”, сталінська узаконює владу нового вождя, а постсталінська – утілює “христологічну модель тоталітарного мислення”; “лєнініана постає як тоталітарне євангеліє та іконографія”). Дослідницька діахронія тут вельми доречна: адже дисертантці важливо весь час тримати в полі зору еволюцію соцреалістичного канону, що вона постійно й робить.

Думаю, у контексті розмірковувань про генезу й розвиток цього канону, про ідеологію як релігію доречним було би поняття *утопізму*, адже соцреалізм – це *література утопії*, породження утопічного типу мислення. А як писав майже сто років тому філософ С. Франк, *утопія потребує насильства*. Його висновок багато що пояснює в соцреалізмі, зокрема – фанатичну націленість на “переделку человека”. Власне, у цьому й полягала мета сталінського соцреалізму – у “переделке человека”, у сотворенні “нової людини”, у вбивстві загальнолюдських цінностей заради торжества ідеологічного проекту, зіпертого на ідеї диктатури пролетаріату й насильного ошасливлення людства. Що з того виходило, може засвідчити трагічний сміх Кулішевого “Народного Малахія”, де божевільний герой також проповідує невідкладну “реформу людини”.

У дисертації В. Хархун є немало, здавалося б, локальних дослідницьких сюжетів, які варті уваги вже самі по собі. Проте вони підпорядковані генеральній меті – розкрити модифікації соцреалістичного канону в його українській версії, з’ясувати певні закономірності цих видозмін. Можна полемізувати щодо вмотивованості саме такої, а не іншої *структури* дисертації (часом вона видається *довільною*: чому, наприклад, підрозділ про марксо-лєнінську критику потрапив у “нішу” між Головом і Тичиною?), але, зрештою, маємо волю авторки, її логіку концептуальної побудови дослідження.

Головне, що саме з концептуального боку ця праця багато в чому “піонерська”, науково аргументована. У ній досліджено важливу проблему формування соцреалістичного канону на матеріалі української літератури 1930–1950-х рр., і якщо висновки дисертантки будуть належним чином оприлюднені, то з ними, вірю, рахуватиметься й “західна гуманітаристика”. А можливо, що й східна, та, що праворуч від нас на географічній карті.

Отримано 17 травня 2011 р.

м. Київ